

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 541

Title kāśikā vṛtti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 541 Subject : Grammara

Title : Kasika Vritti

Author : Vamana Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.3" by 4.2" Extent : 188 to 216 fol.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : — Begins abruptly.

याश्च ततः परे ॥ कार्या विद्यादनुबंधमेतत् ॥ शास्त्रमुणादिषु ॥ कृतेपि दृश्यंते पूर्वत्र व
र्तमानाधिकारात् इदमुच्यते ॥ भूतेपि काले गुणादयः प्रत्यमादृश्यंते ॥ वृत्तं तदिति वत्स ॥
रितं तदिति चर्मा ॥ भसितं तदिति भस्म ॥ दृशिग्रहं प्रयोगानुसारं एतर्था ॥ २ ॥ भविष्यति गम्पा
दयः ॥ भविष्यति काले गम्पादयः शब्दाः साधवो न वंति ॥ प्रत्ययस्यैव भविष्यत्कालता वि
धीयते ॥ गमी ग्रामं ॥ गमी ॥ प्रस्थायी ॥ प्रतिरोधी ॥ प्रतिबोधी ॥ प्रयोगी ॥ प्रतियोगी ॥
॥ भावी अनद्यतन उपसंख्यानं ॥ ज्वोगमी ग्रामं ॥ ३ ॥ यावत्पुरा निपातयोर्लट् ॥ भविष्य
तीत्येव यावत्पुरा इत्येतयोर्निपातयोरुपपादयोर्भविष्यतिकाले लट्प्रत्ययो भवति ॥
यावद्भुक्ते पुरा भुक्ते ॥ निपातयोरिति किं ॥ यावद्वास्पति ॥ तावद्भो ह्यतो करणे भूतपात्र

१८८ रात्रिष्यति। ४। विभाषा कदाकर्षोः। कदाकर्हि इत्यंत्यो रूपपदयोर्भविष्यतिकाले वि
भाषालङ्प्रत्ययोनवति। कदाभुंक्ते। कदाभोक्षते। कदाभोक्ता। कर्हिभुंक्ते। कर्हिभोक्षते। क
र्हिभोक्ता। ५। किंवृत्ते लिप्सायां। विभाषेति वर्तते। किमो वृत्तं। किंवृत्तं। वृत्तग्रहणेन तद्धि भक्त्यंतं
प्रतीयते। उत्तर इतमौ चेति परिसंख्यानं स्मर्यते। किंवृत्त उपपदे लिप्सायां गम्यमानायां भवि
ष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति लिप्सा लब्धमिच्छा लिप्सा। प्रार्थनाश्च भिजाषः। कंभ
वंतो भोजयंति। कंभवंतो भोजयिष्यंति। कंभवंतो भोजयितारः। लब्धुकामः पृच्छति। कतरो
निहां ददाति दास्यति। दाता वा। कतमो निहां ददाति दास्यति दाता वा। लिप्सायामिति किं॥
कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति॥ ६॥ लिप्सामानसिद्धौ च। विभाषोत्पेव लिप्समाना सिद्धिः लिप्स

मानसिद्धिः तस्यां गम्यमानायां भविष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति। अकिं वृत्ताये
यमारंभः। यो भक्तं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति। यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति। यो
भक्तं दाता स स्वर्गं जंता। लिप्समाना इच्छा स्वर्गसिद्धिमाचक्षते। दातारं प्रोत्साहयति॥
७॥ लोडर्थं लक्षणे च। लोडर्थः प्रेषादिः स लक्ष्यते। येन धात्वर्थेन स लोडर्थं लक्षणा धा
त्वर्थस्तमिन्वर्तमाना दातोः भविष्यतिकाले विभाषालङ्प्रत्ययोनवति। उपाध्यायश्चे
ष्ट गतिः। अगमिष्यति। आगंता। अथ त्वं छंदोधीषा। अथ त्वं व्याकरणमधीषा। उपाध्याय
गमनं। अध्ययनप्रेष स्पलक्षणां। एलिङ्गो द्वमौहर्निके। भविष्यति विभाषालोडर्थं लक्षणा

अ. ३ पा. ३
१६

इति वर्तते। ऊर्ध्वमोहर्तिकेन विष्यतिकाले लोडर्थलक्षणे धातुर्वर्तमाना हातोर्लिङ्
प्रत्ययोनवति। चकारात् लट् विभाषा। ऊर्ध्वमूर्त्ता इवः ऊर्ध्वमोहर्तिकः निपातनात् समासः॥
उत्तरपदवृद्धिश्च भविष्यति श्वेत द्विशेषणं। ऊर्ध्वमूर्त्तादुपरि मूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेद्वा
गच्छेत्। आगच्छति। आगमिष्यति। आगंता। अथ त्वं ह्यंशो धीष्वा। व्याकरणमधीष्वा। ८। तुम
न एव लौकियायां क्रियार्था। भविष्यतीत्येव क्रियायां क्रियार्थायां उपपदे धातोर्भविष्यतिक
ले तुम न एव लौकियमोनवतः। भोक्तुं व्रजति। भोजको व्रजति। भुजि क्रियार्थो व्रजि रत्रोपपदं
। क्रियामामिति किं। भक्षिष्ये इत्यस्य जटाः। क्रियार्थामिति किं। धावतस्तेपतिष्यति दंडः।
। अथ किमर्थं एव लट् विधीयते। यावता एव लट् च विहितसामान्येन विहित एव। सोस्मि

२

नपि विषये भविष्यति। लट् क्रियार्थोपपदेन बाध्यते। वासरूपविधिना सोपि भविष्य
ति। एवं तर्हि एतदनेन ज्ञाप्यते। क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे वासरूपेण लट् जादयो न भवन्ति
ति। तेन कर्ता व्रजति। विक्षिपो व्रजतीत्येवमादिनिवर्तते। १०। भाववचनात्। भविष्यतीत्ये
त्येव भाव इति प्रकृतये घजादयो विहिता। स्ते भाववचनाः भविष्यतिकाले क्रियामामुपपदे
क्रियार्थायां भवन्ति। किमर्थमिदं। यावता विहिता एव ते क्रियार्थोपपदविहितेनास्मिन् विष
ये तुमुना बाध्यन्ते। वासरूपविधिश्च नास्तीत्युक्तं। अथ वचनग्रहणं किमर्थं। वाचकापथा
स्युः। कथंचन वाचका भवन्ति। मास्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहितास्ताभ्यस्तेष्वेव भवन्
ति। नासमजसेनैति। पाकाय व्रजति। त्यागाय व्रजति। भूतये व्रजति। समानाय व्रजति। सम
ताय व्रजति। पुष्टये व्रजति॥ ११॥ अएकर्मणि च। भविष्यतीत्येव। अएप्रत्ययो भवति। धा

अ. ३ पा. २
१८

तोः कर्मण्युपपदे क्रिया पां व क्रिया र्थायां। कर्मण्येति सामान्ये विहितास्याप्येव वासरूपवि
धेरभावात् एवला बाधितः पुनरप्येविधीयते। सोपवादत्वात्। एवला बाधते। परत्वाच्च।
कादीन्। तेनोपवादविषयेऽपि भवित्येवाकां उलावो ब्रजति। शरलावो ब्रजति। गोहापो ब्रज
तिकं बलापो ब्रजति। १२। लट् शेषे च। भविष्यतीत्येव। शेषः क्रियार्थोपपदादयः शेषप्रसङ्गे भ
विष्यति। काले च कारात् क्रियायां क्रियार्थायां चोपपदे धातो लट् प्रत्ययो भवति। करिष्ण
मीति ब्रजति। हरिष्णामीति ब्रजति शेषे खल्वपि। करिष्यति। हरिष्यति। १३। लट् सदा। लट्
टः स्थानके सत् संज्ञा कौशत् शानच्चावादेशौ भवतः। व्यवस्थितविभाषाचेयं। तेन
पञ्चालटः शतशानचौ तथा स्यापि भवतः।

३

अप्रथमासमानाधिकराणादिषु नित्यमप्यत्र विकल्पः करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य। करिष्यमाणो देव
दत्तं पश्य। हे करिष्यन्। हे करिष्यमाण। अपर्कयिष्यन् वसति। अर्कयिष्यमाणो वसति। प्रथमा
समानाधिकरणे किं विकल्पः करिष्यन् देवदत्तं। करिष्यमाणो देवदत्तः करिष्यते। करिष्यति।
॥ अनघतनं लुट्। १४। नविष्यतीत्येव। नविष्यदनघतने ये वक्तव्यमा नादातो लुट् प्रत्ययो न
वति। लरोपवादः। अघः कर्ता। अघो नोक्ता। अनघतन इति वक्तव्यं हि निर्दिष्टं। तेन व्यामिश्रं न व
ति। अघश्चोवागमिष्यति। परिदेवने स्वस्त्या नविष्यत्यर्थे वक्तव्यं। इयं तु करणान्तायेव परादौ नि
दधानि। अयं तु कर्ता भवेत्। परवपननिपुक्तः॥ ॥ पररुजविशस्यशोचन्॥ १५। नविष्यति नि
वृत्तं न विधापिकालेषु प्रत्ययाः फहादि यो धातुनो ब्रज प्रत्ययो नवति। पद्यते। सोपादः। रुजत
सो गोगः। विशत्यसौ केशः। स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्। स्पृशतीति स्पृशः। उपतापः कर्ता। पत्रप
चापे वनवति स्पृशो दिवदत्तस्य। स्वरे विशेषः॥ ॥ सुस्तिरे॥ १६॥ सत्तर्हिनिः। स्तिरे कर्त्तरि वन

अ. ३ पा. २

१८०

२०१

अ. ३ पा. २

प्रत्ययोनवति। स्थिर इति कालांतरस्थायाप्यहार्य उच्यते। स्थविर इति एतद्वत्। नात्र संज्ञा स्थानातिधा-
त्यर्थस्य कर्तृभ्युच्यते। वंदनसारः। सुः स्थिर इति किं। कर्त्ता सारः। व्याधिमभ्यवसेष पानिवक्तव्यं।
असा सारो व्याधिः। विसारो मस्यः। सारं वलं॥ ॥ नावे॥ १११॥ नावे वार्ये धातोर्धञ् प्रत्ययो नवति पाक-
त्यागः रागः। क्रिया सामान्यदात्री नवति। तेनाप्यमर्थ निर्देशः। क्रियमाणः सर्वधात्वर्थविषयः नो नवति।
धात्वर्थश्चैव धातु नोच्यते। यस्तस्य सिद्धा नाम धर्मः। तत्र घञादयः प्रत्यया विधीयन्ते। बुद्धिं गमेकवचनं
वा ननतं च। लिंगात्तरेव वनात्तरेव नेवे प्रत्यया विधीयन्ते। पक्षिः पवनं पाकौ। पाकाः॥ ॥ अक-
र्त्तरिव कारके संज्ञायाम्॥ १८॥ अकर्त्तरिव कारके संज्ञायां विषये धातोर्धञ् प्रत्ययो नवति। प्रास्यंति नामि-
ति प्रासः। मसी व्यंतीति मिति प्रसेकः। आहरंति। तस्मात्प्रसामित्याहारः। मधुराहारः। तदाशिराहारः। तं
अकर्त्तरिति किम्॥ विषयसौमेषः। संज्ञायामिति किम्। कर्त्तव्यः। कर्त्तव्यकारः। संज्ञायामिति भावः। को
नवतादापोहः। को नवताका नोच्यते। कारकग्रहणं पुरुषासे नैव वक्तव्यं। तदा क्रियते प्रसम्प प्रतिषेधे

४

पिसमा सो स्तानि हाप नार्थः। आदेव उपपदेशोऽतीति। इतउत्तर नावे कर्त्तरिव द्रुपमप्यनुवर्तते
॥ २०॥ परिमाणारव्यापां सर्वे न्यः॥ २१॥ परिमाणारव्यापां सर्वे न्यो धातु न्यो धञ् प्रत्ययो नवति। एकस्तं दु-
जनिश्चायः। द्वौ अर्थनिःपादौ। द्वौ कारौ। त्रयः काराः। सर्वग्रहणमपोपि बाधनार्थः। पुरस्तादपवाद न्यायेन
त्यममेव बाधेन नापं। परिमाणारव्यापां यामिति किम्। निश्चयः। आख्याग्रहणं रुढि निरासायेन संख्यापि-
गृह्यते। न प्रस्थापेव। घञ्बुक्रमण मरूपो विषये। स्त्रिप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते। एकाति लो द्वितिः द्वेति लौ-
द्विता॥ ॥ दारस्तारौ कर्त्तरि लिटुक्। दारयंतीति दाराः। तरयंतीति ताराः॥ ॥ इडुश्च॥ २०॥ इडुश्च
धातोर्धञ् प्रत्ययो नवति। अपोपवादेः। अध्यापः उपाध्यायः। अपादाने स्त्रिया मुपसंख्यानां तदज्ञा-
मुवादीपः। उपाध्यायाः। उपाध्यायी। शृणोते वा युर्वर्ण निवृत्तेः श्य संख्यानां। शारो वायुः। शारो वर्णः। शा-
रो निवृत्तः। गौरि वा कृति निशाः। प्रायेण शिशिरे कृशः॥ ॥ उपसर्ग इति किं। रवः॥ ॥ समिधुश्च॥ २१॥
तोर्धञ् प्रत्ययो नवति। अपोपवाहः। संशयः। उपरावः। उपसर्ग इति किं। रवः॥ ॥ समिधुश्च॥ २१॥

अ३ पा३
१६२

सम्पदपदेयुक्ते इत्येतेन्यो धातुन्यो धनप्रत्ययोनवतिः। आपः नावः। अ३ उ३ स३ र्ग इत्ययः॥ २३॥ अ३
ता३ उ३ वो३ उ३ प३ स३ र्गो३॥ अ३। ए३। न३। इत्येतेन्यो धातुन्योऽनुपसर्गो धनप्रत्ययोनवतिः। आपः नावः। भा
वः। अनुपसर्ग इति किं। प्रथमः। प्रणवः। प्रनवः। कथं प्रभावो गच्छति। प्रत्यक्षो नाव इति प्राहि स
मासो नाविष्यति। कथं वराहो नयः। कृत्यन्तु दो वनमिति॥ ॥ वो३ सु३ भ३ वः॥ २४॥ विशा३ इ३ उ३ प३ प३ हे३ सु३
श्रु३ इत्येताभ्यां धातुभ्यां धनप्रत्ययोनवतिर्विस्तारः। विश्रावः। वाविनिकिम्। स्वः। अ३ वः। अ३ वो३ दो३ नो३
यो३। अ३ व३ उ३ न३ इत्येतेन्यो रूपपदयोर्नयने इति धनप्रत्ययोनवतिः। अ३ व३ ना३ यः। उ३ ना३ यः। कथं न३ यः
प३ रा३ र्था३ ना३ म्। प्रे३ दु३ स्त३ सु३ वः। उ३ प३ प३ हे३ सु३ इत्येतेन्यो धातुन्यो धनप्रत्ययोनवतिः। प्र३ दा३ वः। प्र३ स्ता३ वः
प्र३ स्ता३ वः। प्र३ र३ ति३ कि३ म्। इ३ वः। स्वः। स३ वः। नि३ र्म्योः। प्र३ ल्वोः। स३ र३ ति३ म्। इ३ योः। सामान्येन ग्रहणात् न३ न३
छेदने। यथा संख्यमपसर्गः संबंधः। नि३ र्म्योः। प्र३ ल्वोः। धा३ तौ३ धनप्रत्ययोनवतिर्निष्ठावः।
अ३ नि३ ला३ वः। नि३ र्म्यो३ रिति३ कि३ म्। प३ वः। अ३ वः। उ३ न्यो३ र्गो३॥ २५॥ गृ३ श३ ष्ठे३ र्ग३ नि३ ग३ र३ णे३। इ३ यो३ र३ पि३ ग्र३ ह३ णे३॥

५

उ३ न्यो३ रूप३ प३ द३ यो३ र्गो३॥ इत्येतेन्यो धातौ धनप्रत्ययोनवतिः। उ३ द्यु३ रः। सु३ द्यु३ रः। नि३ ग३ र३ णे३ दे३ व३ द३ न३ स्य३। उ३
न्यो३ रिति३ कि३ म्। ग३ रः॥ ॥ क३ धा३ त्ये॥ २६॥ उ३ न्यो३ रिति३ वर्तने३। क३ इत्येतेन्यो धातौ रूपपदयोर्धनप्रत्य
योनवतिः। धा३ न्य३ वि३ ष्य३ ष्ये३ इत्येतेन्यो धातौ धनप्रत्ययोनवतिः। वि३ से३ पा३ र्थ३ स्य३ कि३। त३ र्गे३ र्ग३ णं३ न३ हि३ सा३ र्थ३ स्य३। अ३ न३ नि३ धा३ ना३ त३।
उ३ का३ र३ धा३ न्य३ स्य३। नि३ का३ र३ धा३ न्य३ स्य३। धा३ न्य३ इति३ कि३ म्। नै३ सो३ त्क३ रः। पु३ ष्यो३ त्क३ रः॥ २७॥ य३ हे३ स३ मि३ स्त३ क३ श३।
॥ ॥ य३ ज३ वि३ ष्ये३ ष्यो३ गे३ सं३ प्र३ वा३ त३ स्तो३ ते३ धनप्रत्ययोनवतिः। सं३ स्ता३ व३ रं३ दोगा३ ना३ म्। स३ मे३ त्य३ स्त३ क३ प३
व३ नित्य३ स्मा३ न३ दे३ शो३ कं३ दोगा३। स३ दे३ शः। सं३ स्ता३ व३ उ३ य३ ते३। य३ स३ इति३ कि३ म्। सं३ स्त३ वः। ठा३ त्र३ योः॥ ॥ प्र३ सो३ ष्य३
हे॥ २८॥ स३ र्म३ अ३ ता३ र३ न३। अ३ स्मा३ दा३ तौः। प्र३ रा३ ष्ठे३ उ३ प३ प३ हे३ व३ न३ प्रत्ययोनवतिर्न३ रं३ य३ ज३ वि३ ष्य३। प्र३ यो३
गो३ न३ व३ ति३। अ३ स्व३ प्र३ स्ता३ वः। म३ णि३ प्र३ स्ता३ वः। अ३ प३ इति३ कि३ म्। ब३ र्हिः। प्र३ स्त३ रः॥ २९॥ प्र३ य३ न३ रं३ व३ श३ हे॥
स३ र३ ति३ वर्तने३। प्र३ य३ न३ ग३ म्य३ पा३ न३ दि३ प्र३ व३ त्ति३ रः॥ त३ र्ध३ न३ प्रत्ययोनवतिः। त३ च३ ते३ प्र३ थ३ न३ श३ ष्ठे३ वि३ ष्य३ न३ न३ व३ ति३।
प्र३ थ३ न३ दि३ स्ता३ र्णा३ त३। प३ ट३ स्य३ वि३ स्ता३ रः। क३ व३ न३ स्य३ वि३ स्ता३ रः। प्र३ थ३ न३ इति३ कि३ म्। इ३ र३ त्ति३ रः। अ३ प३ रा३ ष्ठे३ इति३ कि३

अथ पा३
१६४

आदेशककादेशः। निवासेतावत्। वैखिनिनिकायः। वित्तो-आकाकायमहिंविचिंत। शरीरे-अनित्यः
कायः। उपसमाधाने। महान्गोमयनिकायः। एतेष्वितिकिं। वयः इह कस्मान्ननवति। महान्-कायनि
वयः। महत्वमत्रविवक्षितं नोपसमाधानं। संघेनानौत्तराधये। ४१॥ चेरित्येव। प्राणिनां समुदा
यः। संघः। सवहान्यां प्रकाशान्यां नवति। एकधर्मसंभावैशेनौत्तराधयेणवा। तत्रैत्तराधयेपर्युदा
सादितरोग्यते। संघेनवावैविनोतेर्धनप्रत्ययो नवति-आदेशककायः। निरुनिकायः। बासना। सि
कायः। वैयाकराणिकायः। अनौत्तराधयेइति किं। स्वरानिवयः। प्राणिवाषयत्वासंवेस्येहननवति।
ह्युताह्युतसमुच्चयः। प्रमाणप्रमाणसमुच्चयः॥ ॥ कर्मव्यतिहारेणवस्त्रियां॥ ४२॥ कर्मक्रियाव्य
तिहारः परस्परकरणं। कर्मव्यतिहारेणममानेधातोर्णवप्रत्ययो नवति। स्त्रिगिगेनावे। वकारोवि
शेषणार्थः। एवः स्त्रिया मजिति। व्यावक्रोशो। व्यावर्त्तने। व्यावहासावर्त्तने। व्यात्फभावर्त्तने
इति नवति। तदेतद्वैविध्यं। कथं लभ्यते। कृत्पुटोवहुतमिति॥ ४३॥ अनिविधौनावद्वहणम्।

॥ ॥ अनिविधिरनित्यामि। क्रियागुणायां कस्त्वेन संबंधः। अनिविधौ गम्यमानेधातोर्णव
प्रत्ययो नवति नावे। सांकोटिनं वर्त्तते। सांशविणं वर्त्तते॥ सांशविणं। अनिविधाविति किम्। सांश
वः नावदतिवर्त्तमाने पुनर्नावग्रहणं। वासरूपाविधिनिगमार्थेन न घञ् न न्युटा नुसमावेशादप्यने।
संकटनं वर्त्तते। तत्कथं कृत्पुटोवहुतमिति॥ ॥ आक्रोशोर्वयोर्दृष्टः॥ ४४॥ दृष्टानुवृत्ति
सामर्थ्यात् घञ् नुवर्त्तते नानतरङ्गणम्। अवनिस्त्येतयोरुपपत्त्यो ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति
आक्रोशो गम्यमाने। आक्रोशः शपनं। अवग्रहो हंतते वृषलन्यात्। क्रियाग्रहो हंतते वृष
लन्यात्। आक्रोश इति किं। अवग्रहः पदस्य। निग्रहश्चोरस्य॥ ॥ प्रेतिसायां॥ ४५॥ ग्रहस्त्येव।
प्रशब्द उपपदे ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति। प्रिसायां गम्यमानायां पात्रप्रयाहेण वरति निरु
पिंशयः। सुवप्रयाहेण वरति। द्विजोदहितायः। प्रिसाया मिति किं। प्रयहोदवदत्तस्य॥ ॥
परौयहे॥ ४६॥ ग्रहस्त्येव। पतिनाष्ट उपपदे ग्रहधर्तौ धञ् प्रत्ययो नवति। यस्तविषयमेव प्रज्ञं

अ३पा३
१६५

प्रत्ययान्ता अनिधेयः। उत्तरपरिग्रहः। अधरपरिग्रहः। यत्तदिति किं। अस्मिन् हो देवदत्तस्य ॥ ॥
नो ह्यन्ये ॥ १६७ ॥ इति वृद्धजोः सामान्येन ग्रहणं। निराह उपपदे इत्येन स्माहानो धान्यविष
येषु प्रत्ययोनवति ॥ अपोषवादः। नीवारानामभावात्। धान्य इति किम्। निवराकन्या ॥ ॥
उद्दिश्यता योतिरुक्त्वा ॥ ४८ ॥ उपपदे अया त्यादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययोनवति। अपो
रपवादः ॥ उद्यायः। उद्यावः। उत्पावः। उद्भावः। कयं घतनांताः। समुद्रया इति वक्ष्यमाणं विनाषा
युक्तं इह सिंहाकनोक्तिन्यायेनानि संबध्यते ॥ ॥ विनाषा उक्त्वा ॥ ४९ ॥ अपोषपदे रो
ते धातोः स्वरते अविनाषा घञ् प्रत्ययोनवति। वर्षप्रतिबंधे निधेये। प्राप्तकालस्य वर्षस्य कृतमि
निमित्ताद्भावो वर्षप्रतिबंधः। अवग्रहो देवस्य। अवग्रहो देवस्य। वर्षप्रतिबंध इति किम्। अ
न्यदः। पदस्य ॥ ५१ ॥ प्रवर्णिता ॥ ॥ विनाषे त्वेव। प्रशङ्क उपपदे यद्दे धातोर्विनाषा घञ् प्रत्ययो
नवति प्रत्ययान्तवाच्यत्वे त्वर्णिता संबन्धे नवति। वाणि वत्तबंधे नवति। लास्यं लस्यते। ननु व
आरावः। आरावः। आरावः। ५०। अवग्रहो वर्षप्रतिबंधे। विनाषेति वर्तते। अव उपपदे यद्दे अत्ययो भवति। विनाषा अपोषवादः

श्लो २

लिङ्गस्तं च। बुलायते येन सत्त्वेण सशब्दार्थः। बुलायते हेतुवरति। वाणिगन्यो वा बुलायते हेतुवरति।
वर्णिता मिति किम्। प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥ ५१ ॥ श्लो ३ ॥ ॥ ग्रहो विनाषा इति वर्तते। प्रशङ्क उप
पदे नवते धातोर्घञ् प्रत्ययोनवति विनाषा यद्दे ॥ रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनानिधायने। रथादिपु
क्तानामश्वादीनां संयमानार्थं रश्मिर्हि रथघने। प्रग्रहः। प्रग्रहः ॥ ५२ ॥ इत्योते रागादने।
॥ ॥ विनाषा प्रवर्तिवर्तते। प्रशङ्क उपपदे इत्योते विनाषा घञ् प्रत्ययोनवति प्रत्ययान्तेन वत्ता
आह नविशेयः। उच्यते। प्रावारः प्रवरः। आवाहन इति किं। प्रवरागौ ॥ ५४ ॥ परौ नुवो वक्षाने ॥ ॥
विनाषे त्वेव। परिशङ्क उपपदे नवते धातोर्घञ् प्रत्ययोनवति विनाषा अवज्ञाने गम्यमाने। अ
वज्ञानमस्तकारः। पराजावः। परिजवः। अवज्ञान इति किं ॥ सर्वतो नवनं परिजवः ॥ ५५ ॥ एव ॥ ॥
नावे अकत्तरिव कारक इति प्रकृतमनुवर्तते। यावत्कल्प्युतो बहूनामिति। इवर्णां तादातो
नावे अकत्तरिव कारके संज्ञायाम् प्रत्ययोनवति। यथा। नोपवादः। वकारो विशेषणार्थः ॥

अ३ पा३ एतेष्वितिकिम्। अपतिकाणोवर्तते। अनुपसर्गात्स्वपि। विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। मूलकंपाणः। शा
 ५५ काणः। कणाः॥ नित्यं पाणः परिमाणे॥ ५५। पाणव्यवहारे इत्यस्मादातो नित्यं अप्रप्रत्य
 यो नवति॥ परिमाणे गम्यमाने नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्। मूलपकणः शाकपकणः
 सव्यवहाराय मूलकादीनां परिमिता मुष्टिर्बध्यते। तस्येदं विज्ञानं परिमाण इति किं। पाणः।
 मदनोपसर्गे॥ ५६॥ मदधर्तोरनुपसर्गादप्रप्रत्ययो नवति विधामदः। धनमदः। अनुपस
 र्ग इति किं। प्रमादः उन्मादः॥ ॥ प्रमदसंमदो हर्षः॥ ५७॥ प्रमदसंमद इत्येतौ नित्येन
 बाधेति धेये। प्रमदः कन्यानाम्। का किनानां संमदः। हर्ष इति किम्। प्रमादः संमादः।
 प्रसंन्यामिति नोक्तं। निपातनं ह्यर्थम्॥ ॥ समुदायः पशून्मु॥ ५८॥ समुदायरूपपदयोरजे
 धर्तोरः पशुविषये। निधेये अप्रप्रत्ययो नवति। अज्ञगतिर्होपणयोरिति पश्यते। संस
 र्गः। समुदाये वर्तते॥ उत्सर्वः प्रेरणः। समजः पशूनां। समुदाय इत्यर्थः। उदजः पशूनां प्रेरणा

मीत्यर्थः। पशु इति किं। समातो ब्राह्मणानां। उदाजः क्षत्रियाणां॥ ॥ अहोष्ठः स्तनः॥ ५९॥
 स्तन इति निपात्यते। अहविषयश्चेद्वा त्वर्थो नवति। ग्रहोपसिद्ध एव। त्वार्थं निपातनं। अह
 स्तनः। अहोष्ठ इति किम्। पादस्पृष्टः। अहोष्ठप्रकृतितेरमाहुः। ते घनं प्रत्यदाहरति। सा
 ह इति॥ ॥ प्रजने सत्ते॥ ६०॥ सत्ते धर्तोरः प्रजनविषये अप्रप्रत्ययो नवति। घनोपवादः। प्रजनः
 प्रथमवर्त्यहणं। गवामुपरसः। पशूनामुपरसः। त्रिगवोषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथमं उपसा
 रणमुच्यते॥ ६१॥ कः संप्रसारणं च यन्मविष्णु। नि अनि उप। वा। इत्येतेष्वप्यहोष्ठे कथ्यते।
 तो संप्रसारणं प्रप्रप्रत्ययश्च नवति। घनोपवादः। निहवः। अनिहवः। उपहवः। विहवः। एतेष्वि
 तिकिं। संकथः। आदिपुटे। आश्रापपदकथने धर्तोरः संप्रसारणं अप्रप्रत्ययश्च। पुदे निधे
 ये। आकथ्यते अस्ति निनि। आहावः पुह इति किम्। आकथः॥ ॥ निपा नमाहावः॥ ६२॥
 आह प्रवस्य कथने। संप्रसारणमप्रप्रत्ययो वृद्धिर्निपात्यते निपातनं वेद निधेयं नवति॥

नपिवंत्परस्मिन्निति निपातनं। आहवः पञ्चानां कृपसमापेष्टकाधार उच्यते। तत्र निपातनाय पञ्च
व आह्वयते। निपातनमिति किम्। आह्वयः। नावेनुपसर्गस्य। अनुपसर्गस्य कर्त्तुं। संप्रसार
णं अप्रत्ययश्च नावेति धेये नवति। हवे हवे सुहवं शरमिदं। अनुपसर्गस्येति किं। आह्वयः
भायप्रहणं अकर्त्तृस्विकारक इत्यस्य निरासार्थं। हनश्च वधः॥१५॥ नावेनुपसर्गस्येति वर्त्तते
हन्तेर्धातोरनुपसर्गस्येति अप्रत्ययोनवति। तस्मिन् योगेन वधो देशः। सवांतो दात्रः। तत्रो
दात्र निवृत्तिश्चोण उदात्तत्वेन वति। वधश्चौराणां। वधोदस्त्रनां। नाव इत्येव धातुः। अनुपस
र्गस्येत्येव। आघातः। विधातः। चकारे न निन्न कपत्वा नादेशेन संबध्यते किं न हि प्रकृतप्रत्य
येन। अघप्रत्ययः। यश्चापरः प्राप्नोति। तेन वज्रपि नवति। धानो वर्त्तते॥ ॥ मूर्त्तौ च नः॥१६॥
मूर्त्तिका विभुः मूर्त्ता वनिधिया यां हन्ते रपप्रत्ययो नवति। वनशब्दश्चादेशः॥ अन्वयनः कर्त्तुं धनं ११
दधाति। धर्मशब्देन धर्मि न एवते॥ ॥ अन्तर्धनो देशः॥१७॥ अन्तः सर्वा इन्ते रपप्रत्ययो नवति

धनशब्दश्चादेशो देशो निधेये। अन्तर्धनसंज्ञा मूर्त्तौ वा केषु देशविशेषो उच्यते। अन्येण कारांतं प
ठति। अन्तर्धनो देश इति। तदपि ग्राह्यमेव। देश इति किम्। अन्तर्धनो न्यः॥ ॥ अगारैकदेशो
प्रघण प्रघणाश्च॥१८॥ हन इत्येव। प्रघ्वस्य हन्ते प्रघणः प्रघाणश्चेत्येतो ल्लाष्टौ निपात्यते।
अगारैकदेशो वाये। प्रघाणः प्रघाणः। द्वारकोष्ठको वा ह्य उच्यते। अगारैकदेश इति किं। प्रघा
तो न्यः॥१९॥ उधनो व्याधानं॥२०॥ उत्प्रेर्वस्य हन्ते रुधने इति निपात्यते। अत्याधानं वै नवति।
उधनः वस्मिन्काष्टे स्थापयित्वा पानिकाष्टा निवस्यते नदनिधायते। अत्याधानमिति
किं। उधातो न्यः॥ ॥ अपघनो न्यः॥ २१॥ अपघवस्य हन्ते रपघन इति निपात्यते अंगं वै
नवति। अपमवयवः। एकदेशो न सर्वः। कन्तर्हि पाणिः। पादश्चा निधायते। अपघनः अंगमि
ति किं। अपघातो न्यः। करणे यो विदुर्ह न इति वर्त्तते। स्तंबशब्द उपपदे करणे कारको हं
तेर्धातोकः प्रत्ययो नवति। वकारादश्च। तत्र वधनादेशः। स्तंबश्च स्तंबवना करण इत्येव। स्तंब

वनादेशश्च। त्रयोऽल्पतेनेनेति अयोधनः। विघ्नः। हघनः। हघण इति। कविद्वारं हन्ति। कथं एतत्। अरिहणादिषु प्रहोषात् सर्व
पदास्तं ता मग इति वा। ८९। स्तंबे कच। करणे हन इति वर्त्तते। स्तंबे उपपदे हन्तेर्धातोः करणे कारके कप्रत्ययो नवति

अ३पा३
१०७

यातः। स्त्रियांस्तं वच्चाः स्तं वच्चाः॥ ८१॥ परौ च॥ ॥ करणे हनइत्येव परिशिष्ट उपपदे हंतं हन्ति॥
करणे कारके अपप्रत्ययो नवति। वृशश्चादेशः परिहृयते नैनेति परिधिः। परिधिः परेभ्यः संघोः।
कयोरिति वाचकत्वं॥ ॥ उपपन्न आत्माये॥ ८४॥ उपपन्नस्य हन्तेरपप्रत्यय उपधा लोपोपध्वनि
पात्यते। आश्रये निधये॥ आश्रयशब्दः समाप्यं प्रत्यासत्तिं न स्यति। पर्वतो पद्मः। ग्रामो पद्मः॥
आश्रय इति किं। पर्वतो पद्मान एवाभ्यः। संघो धौ गले प्रसंसयोः। समुद्रो रूपपदयोर्हन्तेः धातोश्च
प्रप्रत्ययो नवति। द्विषोपोधत्वं वनिपात्यते यथासंख्यं गते निधये प्रशंसायां गन्तव्यमानायां। संघः
पश्नान् उधो मनुष्यः। गण प्रसंसयोरिति किम्। संघातः। उद्यातः॥ ८५॥ निधो निमित्तं॥ ॥ हन्
इति वृत्तं। निध इति निधर्वा इतिरपप्रत्ययः। द्विषोपोधत्वं वनिपात्यते निमित्तं चेदनिधेयं नवति।
समंतात् नमितं निमित्तं। समारोहपरिणाहम्। निघादृष्टाः निघाः शाब्दकः। निमित्तमिति किं। संघातः १२
॥ ॥ द्वित्वः॥ ८६॥ नावे अकर्तृरिव कारक इति वृत्तं नैदृश्यं असौ द्वित्वं स्मात् द्वितो धातोः।

क्रियप्रत्ययो नवति। त्रैमन्त्रित्वमिति वचनात्केवलान् प्रयुज्यते। उपवर्षपाके। पत्रिमं। दुवर्षे द्वैमं।
दुर्लभं। ह्रस्विमं॥ ॥ द्वितो युव॥ ८७॥ दुइत्यस्य तस्मात् द्वितो धातो रयुव प्रत्ययो नवति। दुवेष्ट
वैपयुः। दुःश्रोत्रि। श्वपयुः। दुस्तु। सवयुः॥ ॥ यजमानपतविष्ठ प्रठ रसोन॥ ८८॥ नावे अकर्तृरि
व कारके संज्ञायामिति वृत्तं। यनादिन्यो धातुभ्यो नञ् प्रत्ययो नवति। उकारो गुणप्रतिषेधापः।
रयत्। यान्त्रवा। यन्त्र विन्त्रः। प्रश्नः। रस्त्राः। प्रठ रसं प्रसारणं हापकात्। प्रश्ने शप्रत्ययकाल इ
ति॥ ॥ स्वपो नञ्॥ ८९॥ नावे अकर्तृरिव कारक इति वृत्तं। स्वपे धातो नञ् प्रत्ययो नवति नकारः
स्वरार्थः प्रश्नः॥ ॥ उपसर्गोऽपि॥ ९०॥ नावे अकर्तृरिव कारके इति वृत्तं। उपसर्ग उपपदेष्टु
संज्ञकेन्यो धातुभ्यो नञ् प्रत्ययो नवति। कित्करणमातो ह्योपार्थप्रदिः प्रधिः। निधिः विधिः। अत
र्हिः॥ ॥ कर्मण्यधिकरणे च॥ ९१॥ घोरित्वेव। कर्मण्यपपदेष्टु संज्ञकेन्यो धातुभ्यः अधिकरणे का
रके कि प्रत्ययो नवति। जलधीयतोस्मिन्निति जलधिः शराधिः वा लधिः अधिकरण अहणमप्य

अ३पा३

नरनिगसार्थे। चकार प्रत्ययानुकर्षणार्थः॥ ॥ स्त्रियां क्तिन्॥ ५३॥ नावेऽकृत्तृविकारक इति वर्तते। स्त्रिलिङे नावा रोधातोः क्तिन् प्रत्ययोनवति। धनजपा मपवादः। कृतिः विनिः। कृतिः। मतिः। क्तिन्वादि न्यप्त्वा वक्तव्यः। अपावादयः प्रयोगतो नुसर्त्तव्याः। आसिः राद्धिः। दाप्तिः। धस्तिः। कृपजस्तन्यः करणोऽकृतेऽनया क्तिन्॥ इष्टिः कृतिः। ग्लान्ताहास्यान्योनिः। द्यानि म्नाकिः। पानिः। हानिः। अकारात्वादिभ्यः॥ क्तिन् नष्टावद्भवतातिवक्तव्यं। कार्तिः। गार्तिः। शार्तिः। अतिः। शनिः। संपदादिभ्यः क्तिप् संपत् विपत् प्रतिपत् स्त्रिन्प्राप्त्यते। संपत्तिः। विपत्तिः॥ ॥ स्त्रागापापुवा नावे॥ ५४॥ स्त्रियामिति वर्तते स्त्रादिन्यो धातुभ्यः स्त्रिलिङे नावे क्तिन् प्रत्ययोनवति। अडोपवादस्त्वाधकः। प्राप्तिः। संगितः। संपातिः। पक्तिः। नावप्रहणमर्थान्नानिगसार्थे कथमवस्था संस्थाप्यवस्थेति। अवस्थायामसंज्ञायामिति शापकात्। नात्पत्रेयं बाधानवति॥ ५५॥ मंत्रे वृषेषु पवनमनविदुर्विराजदन्तः॥ ॥ नावेऽस्त्रियामिति वर्तते। मंत्रविषये वृषादिन्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययोनवति। उदात्तः प्रकृतिप्रत्यययोर्धिनक्तिव।

विपरिणामेन संबंधः। कस्मादेवं कृतं वै विचार्य। वृष्टिः। इष्टिः। पंक्तिः। मतिः। कृत्तिः। अतिः। वानिः। रातीः। क्तिन् सर्वत्र सामान्येन विहित एव उदात्तार्थिवचनं इषे इवे निनिपातनं वस्यति। नतः। क्तिन् पिविधायते। मंत्रादभ्यत्राद्युदात्तः॥ ॥ दुर्तिरुतिरुतिसाहितेति कार्त्तयम्॥ ५६॥ मंत्रद्विना नुवर्तते। उदात्त इति वर्तते। दुत्पादयः। शृष्टाः। निपात्यते। अवतेर्जरत्वरस्मिन् विमवापुपराया। श्वेतूट। इतिः। स्वार्थं वचनं। पोतेर्जवतेश्च। श्रुतिः। ज्ञतिः। दार्भत्वं निपात्यते। स्यनेः। सानिः। इत्वाना वोनियात्यते। सनोतेर्वाजनारवनेत्यात्वे कृते स्वार्थं निपातनं। हनेर्हिनातेर्वाहितिः। कार्त्तयनेः। कार्त्तिः॥ ॥ व्रजयज्ञो न विवस्य॥ ५७॥ उदात्तस्त्रियां इत्येव। व्रजयज्ञो धातोः स्त्रिलिङे नावे क्तिन् प्रत्ययोनवति। उदात्तः। वज्रा। इज्या। क्तिन् नोपवादः। पितृकरणं उदात्तत्रुगर्थं॥ ५८॥ संज्ञायां समज्ञा निषिद्ध निपतमनविदुषु शिदुः। श्रिणा॥ ॥ नावद्विनेन स्यते। पूर्वक एवायं धिकारः। समज्ञादि न्यो धातुभ्यः स्त्रियां संज्ञायां विषये क्तिन् प्रत्ययोनवति। उदात्तश्च॥ समज्ञततस्यामिति समज्ञाः

निषद्या। निपत्या। पिबिजात्। मन्थागल। पार्श्वशिवा। विद्या। सुत्या। शय्या। नृत्या। इत्यादि। कथं न इत्तं।
 संज्ञायां प्रसिद्धत्वात् न तेनार्थाप्रसिध्यति। स्त्रियां तादाधिकारोस्ति तेनार्थाप्रसिध्यति॥ नूवा
 धिकारो नाव्यापारो वाच्यत्वेन विवक्षितः। ननु स्वरितत्वं निवन्धनः। शास्त्रायो धाकारः। कृतः शब्दः॥
 स्त्रियां तावदतिवर्तते। करोते धातो स्त्रियां शकारप्रत्ययोनवति। चकारात् कपपुत्र। योगविभागेन
 वक्तव्यः। क्तिन्नपि यथास्मात्। क्रिया। कृत्या। कृति। इत्तं॥ नावे स्त्रियामिति वर्तते। ईधे धातो नावे
 स्त्रियां शप्रत्ययोनवति। यग नावश्च निपात्यते। एषणं। इत्ता। परित्यर्था। परित्यर्था। मृगया। अरा
 घानामुपसंख्यानं॥ ॥ जगत्तेरकारोवा॥ ॥ जगयी। जगयतिरा॥ १॥ अजगयत्॥
 नावे स्त्रियामिति वर्तते। प्रत्ययान्तेन्यो धातुन्यः स्त्रियां नावे च अकारप्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवाहः
 विकार्षा। जहा। षा। पुत्राया। पुत्रकाम्या। लोत्रया। कंठ्या॥ ॥ गुरोश्च हतः॥ २॥ हतं तोयो
 धातुर्गुप्तमानृततश्च स्त्रियामकारप्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवाहः॥ ऊंङा। ऊंङा। ईहा। इहा॥ १४

गुरोरेति किम्। नक्तिः। हत इति किम्। नातिः॥ ॥ विद्दिहादिन्योऽङ्॥ ३॥ स्त्रियामित्येव
 यिन्यो धातुन्यः। निहादिन्यश्च स्त्रियामङ्प्रत्ययोनवति। गणपरिचितेन पुनिहाहापुनि
 ५ कृष्यप्रकृतयोऽप्येते। नृषु। जरा। अश्वेषु चपा। निहादिन्यः खच्चपि। निहा। णिहा। निहा। हा
 या। गुरागिर्योषधयोः। अश्वः। मेधा। गोधा। नारा। हारा। कारा। हिया। ज्योतिषीतरा। धारा।
 ज्ञेयारैरवा। दूता। पोता। वेपा। वसा। मृजा। नृजा। यैः संप्रसारणं च। कृपा निहा। निहिरवि
 हारणे। निहिरन्या। णिदेति। णिहिरुद्धे धिकरणे। णित्तिरन्या। आराशस्त्रां। अन्तिरन्या॥
 धाराप्रपातनाधितिरन्या॥ ॥ विति प्रज्ञिकयिज्जनावर्चम्॥ ४॥ विति स्मृत्यां। प्रज्ञप्रज्ञायां।
 कथवान्प्रवर्धे। कुबिहादने। वर्चः। अध्ययने। बुरादिः इत्येतेन्यो धातुन्यः स्त्रियां प्रविप्राप्ते।
 अङ्प्रविधीयते। वित्ता। प्रज्ञा। कथा। कुंवावर्चा॥ ॥ आतश्चोपसर्गे॥ ५॥ आकारान्तेन्यो
 धातुन्यः उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ्प्रत्ययोनवति क्तिन्नोपवाहः॥ प्रहा। उपधा। हा। प्रधा।

उपधा। अकृदन्तरोरुपसर्गवत्तुहृदि। अद्वा। अंतर्द्वा॥ ॥ एषासप्रत्ययौ युव॥ ॥ स्त्रियामित्येव
 एपन्तेन्योधाडुन्यः॥ आसप्रत्ययस्येतान्योऽयुवप्रत्ययोनवति। अकारस्यापवादः॥ कारणाहाराणा
 आसना। अथेना। कथमास्येति॥ सहलोऽप्यदिति नविष्पति। वासरूपविधिप्रतिषेधश्च स्वाप्र
 करणविषयश्चेवोसर्गात्प्रावावंदस्योऽप्यंथिः। क्रियादिर्गुह्यते। अथविमोचनप्रतिषेधयोऽिति
 नबुरादिः। अथयंथसंदर्भेऽप्यंतत्वेनेवतस्यसिद्धत्वात् बटिवंदिघटिविदिन्यउपसंख्यानं बट
 ना। घटना। वंदना। देवना। घटेनौ वादिकस्यग्रहणघटसंवरण इति। नवौरादिकस्य। बटव
 लनेइति एरित्येवतस्यसिद्धत्वात्। इषोरनिवार्यस्यगुर्वक्तव्यः। अध्येषणा। अन्वेषणा॥
 परेर्वा। पर्येषणा। पराहिः॥ ॥ रोगारव्यायाणुस्त्वङ्गुलनम्॥ १॥ धातोऽणुप्रत्ययोनवति।
 वङ्गुलनं रोगारव्यायांगम्यमानायां कानादानामपवादः। आख्यायहणं रोगस्यैव प्रसयांतं स
 लानवति॥ वङ्गुलग्रहणं वृत्तिवारार्थप्रवर्तिका॥ प्रवाहिकाविवर्चिका। ननवति शिरोत्तिः॥ १५

धात्वर्थनिर्देशोऽणुस्त्वङ्गुलनम्॥ आसिका। शायिकावर्तते इति॥ इकूरितपौधाडुनि। ईशोवक्तव्यौ।
 विदि। छिदि। पवतिः। वर्णात्कारः। निर्देश इति प्रवृत्तः। अकारः। ईकारः। रादिफः। रेफः। मत्वर्थोऽः।
 अकारस्तोपश्च। इवज्ञादिन्यः। आत्तिः। आदिः। ईकृत्तुपादिन्यः। छिषिः। किरिः। गिरिः॥ ८॥ संज्ञा
 यां॥ ॥ संज्ञायां विषये धातोऽणुप्रत्ययोनवति। उद्दालकपृष्ठांजिका। वारणपृष्ठांजिका।
 अन्यपृष्ठादिक्का। सात्तनंजिका। तात्तनंजिका॥ ९॥ विनाषाख्यानपरिप्रश्नयो रित्तिवृ॥
 ॥ ॥ स्त्रियामिति वर्तते। एवुलित्येव। पूर्वपरिप्रश्नः। पश्चादाख्यानं सत्त्वेत्वात्तस्यैव निपा
 तः परिप्रश्ने गम्यमाने। आख्याने गम्यमाने धातो रित्तिप्रत्ययोनवति। वृकारात्तणुस्त्वेविनाषा
 ग्रहणादपरोपियः प्राप्नोति। सोऽपि नवति कांकारिका। कां कृत्यां कां क्रियां कां कृति। सर्वांक्रा
 मिकार्ये। सर्वाकारिकां। सर्वाक्रियां। सर्वाकृत्यां। सर्वाकृति। कांत्वंगणिमज्जगणः। कां
 णिकां कां गणनां सर्वागणिमज्जगणं। सर्वागणिकां। सर्वागणनां। एवंकापाविं। कां पाविकां।

अ३ पा३
२०३

या ठिंकां। पाठिकां। कांयाजी। कांयाडियामिति इष्टं। आख्यानपरिप्रश्नपोरिति किं। कृतिः कृतिः॥ ॥
पर्याया ह्योत्पत्तिषु एव॥ १११॥ स्त्रियामित्येव। पर्यायः परिपाटी। क्रमः। अर्हणमर्हः तद्योग्यता। आणं
यपरस्य धार्यते। उत्पत्तिर्जन्म। एते धर्मेषु गम्यमानेषु धातोरेव प्रत्ययोनवन्ति। क्त्वात्तादीनामप्यथा
हः। पर्यायेनावत्। नवनः आसिका। नवनः शायिका। नवनोयगामिका। अर्हः अर्हति। नवानिहून
हिकां। ओदन नोजिकां। पयःपायिका। अणोऽहूनहिकां मेधारयसि। ओदन नोजिका। पयःपायिका।
उत्पत्तौ इहूनहिकामे उद्घादि। ओदन नोजिकां। पयःपायिकाविनापेयेव। वाक्यार्थोत्पत्ते। एव
तिनकृते प्रत्ययान्तरकरणस्वरार्थं॥ ॥ आक्रोशो नञ्प्रति॥ ११२॥ विनापेति निवृत्तं। आक्रोशः
शपनं। आक्रोशो गम्यमानेन नञ्प्रत्यये स्त्रियां धातोरनिप्रत्ययोनवन्ति। क्त्वात्तादीनामप्यथा
अकरोति स्नेहवत् नञ्प्रत्यात्। अत्रपाणिः। आक्रोश इति किम्। अकृतिस्तत्प्रत्ययस्य। नञ्प्रति किम्
मृतिस्नेहवत् नञ्प्रत्यात्॥ ॥ कृत्यलुपो बहुवन्ति॥ ११३॥ नावेऽकृत्तविकारक इति निवृत्तं। कृत्यसं १६

शकाः प्रत्ययाः। अकृत्त्व। बहुवन्ति नवन्ति। यत्र विहितास्ततो नञ्प्रति नवन्ति। नावकर्मणः। कृत्यावि
हिताः। कारकां नरेपि नवन्ति। स्त्राना यं चूर्णं। दानीया आक्षेपणः। करणाधिकरणनावेनोऽकृत्य नञ्प्रति
नवन्ति। अथसेवनवस्त्रावणं। राज्ञोऽज्ञाना। राज्ञाब्दादना निवासांसि। प्रकृते नञ्प्रत्ययनं। बहुवन्ति
णादयोऽपि नञ्प्रत्ययाः। अन्निधेयं अन्निवरत्ति। पादाभ्यां स्त्रियने इति पादहारकः। गन्ने बोध्यं नञ्प्रति
गन्ने बोध्यकः॥ ॥ नपुंसकेनावेकः॥ ११४॥ नपुंसकं नैलिंगेनावेकः प्रत्ययोनवन्ति। हसिनं नञ्प्रति
स्य। शो ननां नञ्प्रति। शो नितं नञ्प्रति। शपितं नञ्प्रति। ॥ अकृत्त्व॥ ११५॥ धातोरेव प्रत्ययोनवन्ति।
नवन्ति। नपुंसकं लिंगे नावे। हसनं नञ्प्रति। शो ननं नञ्प्रति। शपनं नञ्प्रति। योगविनागवेत्तरार्थः।
कर्मणि वपेन संस्पृशति कर्तुः शरीरसुखं। येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते।
तस्मिन् कर्मण्यप्यपदे धातोर्नपुंसकं लिंगे नावे। अकृत्य प्रत्ययोनवन्ति। प्रवृत्तौ वसिष्ठे प्रत्ययोनित्यसमा
सार्थवचनं। उपपदसमासो हिनीत्यः। पयःपानं सुखं। ओदन नोजनं सुखं। कर्मणाति किम्। अकृत्त्व

काया उल्लानं सुखं। संस्पर्शादिति किं। अग्नि कुं दस्यो यास न सुखं। कर्तु रिति किं। पुरोः स्नापनं सुखं।
स्नापयते न गुरुः कर्ता। किं तर्हि कर्मः। शरीरग्रहणं किम्। पुत्रस्य परिधं न सुखं मानसा प्राप्तिः। सुखमि
ति किम्। घं ट कानां मर्दनं दुःखं। सर्वत्रासमासः प्रकटाक्रियते॥ ॥ करणाधिकरणयोश्च॥ ॥
करणे अधिकरणे चकारके अनिधेये धातोः कृत् प्रत्ययोनयति। इधा प्रवृत्त्यनं। पञ्चाशाननं। अ
धिकरणे गोदोहना। सक्तु धाना॥ ॥ पुंसि संज्ञायां च प्रायेण॥ १७॥ करणाधिकरणयो रित्येव। युस्मि
जयोः करणाधिकरणयोः धर्तोर्यः प्रत्ययोनयति। समुदायेन वेत्त संज्ञा गम्यते। प्रायेण ग्रहणमका
त्स्यार्थं। दंत उदौ। उरः उदः पत्रः अधिकरणे खल्वपि। आएत्य अस्मिन् कुर्वन्त्याकरः। आनयः
पुंसाति किं। प्रसाधनं संज्ञायामिति किम्। प्रहरणे दंडः वकारः उदार्थे इति विशेषणार्थः॥ ॥
गोचरसंवरवत् वृत्तव्यजापणनिगमाच्च॥ १८॥ गोचरादयः। शास्त्राः। वृत्तव्यजापणनिपात्यते। पूर्वस्मि
नेवाप्येह तन्मतेति वृत्तं वृत्तिः। तस्यायं अपवादः। गावः वरं त्यस्मिन् देशे इति गोचरो देशः। संवरत्य

॥ ह लक्ष्मि ॥ पुंसि संज्ञायां करणाधिकरणयो रिति सर्वमनुवर्त्तते। ह लं ता धातोः करणाधिकरणयो र्यं अथ यो
भवति ॥ ५

नेनेनिसंवरः। वृत्तं त्यनेनेति वृत्तः। वृत्तं त्यनेनेति वृत्तः। व्यत्तं त्यनेनेति व्यत्तः। निपातनादिना यो न नवति।
एत्यास्मिन्पणा। तद्व्यापणः। निगच्छेत्यास्मिन्निति निगमः। वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। कषुः भिकषः।
॥ २०॥ अवेदस्त्रोर्धजा॥ ॥ ॥ अवे उपपदेतरतेः स्त्रुणाते धातोः। करणाधिकरणयो र्यं अथ यो
नवति। जकारो वृद्धिस्त्रुणार्थः। घकार उत्तरत्रुत्त्वार्थः। अवतारः। अगस्त्यः कथमयतारो न धाः न हि
इयं संज्ञा। प्रायोऽनुवृत्ते संज्ञायामपि नवति। वस्यापवादः। लोखः। वेदः। वेपः। विमार्गः। अपामार्गः।
॥ ॥ अध्यायनापोधानसंज्ञाधारवायम्॥ २१॥ अध्यायादयः। शास्त्राः। निपात्यते पुंसि संज्ञायां
वे प्राप्ते वजा विधीयते। अहं लं ता र्थो यमारं नः। अधीयते स्मिन्निति अध्यापः। नि यते नेनेति न्यायः।
उघवती तेनेत्युघावः। संक्रियते नेनेति संहारः। अधिपस्मितेत्याधारः। अवपंत्यस्मिन्नित्यावापः।
वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। अवहारः॥ ॥ उदंकोऽनुदंके॥ २२॥ उदंकोऽनुदंके इति निपात्यते। अनुदकवि
षयश्चेह त्वार्थो नवति। उद्वर्त्तते इति वृत्तं वृत्तिः। तस्यायं अपवादः। गावः वरं त्यस्मिन् देशे इति गोचरो देशः। संवरत्य

यैववनमिदं। तैः नोद्वेकः। घृतोद्वेकः। अनुद्वेक इति किम्। उक्कोद्वेकः। चः कस्मान्न प्रत्यक्षं कृपते।
विशेषात्तावात्। वृत्तपि हि धायादिस्त्रेणांतोदात्त एव। ज्ञातमानायः॥ २३॥ -आनाया इति निपा-
त्यते॥ ज्ञातं चेद्भवति। आपाडुर्वाच्यते। करणे वृत्तिनिपात्यते। -अनायो मस्याना। -अनायो मृगाणां।
स्वनो वव॥ २४॥ स्वनतेर्वातौर्ककरणाधिकरणयोर्वः प्रत्ययोनवनि। चकारात् वञ्च॥ -पारवनः
-आखानः। डोवक्तव्यः -आखः। इकोवक्तव्यः। -आखनिकः। इखवकोवक्तव्यः। -आखनिकवक्तुः।
खसंपदं नगवतंति वक्तव्यं॥ ॥ इषदुःसुखं कृद्वा कृद्वा र्थेषु सव॥ २५॥ करणाधिकरण-
योरिति वक्तव्यं। निवृत्तं॥ इषत्। डुः। सु। इत्येतेषु कृद्वा कृद्वा र्थेषु पपदेषु धातोः खलप्रत्ययो
नवतिष्ठत्तुः। खलं। तदुगो विशेषणं। -प्रकृत्तुः सुखं। तादितपो विशेषणं सज्जवात् इषत् करकरो
नवता इषत्। सुकरः। इषत्तुः -ओदनो नवता। डुनोऽतिः। सुनोऽतिः। इषदादिति किम्। कृद्वा कृद्वा
र्यः कर्त्ता। कृद्वा कृद्वा र्थे इति किम्। इषत् कार्यः कर्त्ता। कलास्वरार्थः। रित्करणमुत्तरार्थं वृत्तमर्थं॥

॥ ॥ कर्त्तृकर्मणोश्च न कृतोः॥ २६॥ नवते करोते धातोर्नार्थं। संख्यं कर्त्तृकर्मणि बोधोपपदेवकारा-
दाषदादिषु वखलप्रत्ययो नवति। इषदाद्यु नवो नवता। डुराद्यु नवो नवता। इषदाद्यु करोदेव नवो न-
वता। डुराद्यु करः। स्वाद्यु करः। कर्त्तृकर्मणोस्वार्थयोरिति वक्तव्यं। इहमा नत्। स्वाद्यु न च्यते॥ ॥
-अतो युव॥ २७॥ इषदादेयो नुवर्त्तते। कर्त्तृकर्मणोरिति न स्वर्त्तते। इषदादीषु कृद्वा कृद्वा र्थेषु पपदेषु
-आकारात्तेनो युवप्रत्ययो नवति। खलोपवादः। इषत्या नस्सोमो नवता। डुपानः। सुपानः। इषदानो
गो नवता। इर्दानः। सुर्दानः॥ ॥ वृत्तसिगम्यर्थः॥ २८॥ इषदादिषु पपदेषु गम्यर्थो धातुः। वृत्तसि-
विषयेषु वप्रत्ययो नवति। खलोपवादः। सपसदनो निः। सपसदने मन्तः। स॥ २९॥ अन्येऽपि ह्यप-
ते॥ ॥ अन्येऽपि धातुः। अगम्यर्थो गम्यर्थः। वृत्तसि विषयेषु वप्रत्ययो नवति। सुदोहनाम-
करणो ब्रह्मणो गां। नापाया मपि। सगशियुधि हृशिधृशा मृषी न्यो युवप्रत्ययो वक्तव्यः। डुःसासनः।
इयोधिनः। इर्दर्शनः। इधर्षणः। इर्मर्षणः॥ ॥ वृत्तमानसामिषे वृत्तमाने नदा॥ ३०॥ समीपमेव सामिषं

अ३पा३
१०६

षः स्वार्थिकत्वं ज्ञाप्यतेवानुवर्णादिसिद्धार्थं। वर्तमानसमीपे नृतेन विषयनिवृत्तात्पर्ये वर्तमानाद्वा
तोयवर्तमानवत्प्रत्ययोनवति। वर्तमानेन नृत्तित्वात्प्रत्ययावदुणादयो बहुलमिति वर्तमानेयेप्रत्यया
वक्ताः। तेन नृत्तविषयतोर्विधायते। कदादेव दत्त आगतोसि। एष आगतामि। गंभास्ति। वत्करणं
सर्वसादृश्यार्थेन विशेषणेन वर्तमानेप्रत्ययाविहिताः प्रकृत्यप्यदोपि। ध्याधिनातयेवाचनव
ति। पवमानः। यत्तमानः। अलंकरिष्णुः। सामाप्यग्रहणं विप्रकर्षविवक्षयां मानूत। परुदगत्त्याह
लिपुत्रं। कर्षणमिष्यति। योम-यतेग आमातिपदेवर्तमानकालएववर्तते कालान्नरगतिस्तत्वात्
इवति। नवकवावपगम्पः। कालः पदसंस्कार उपयुज्यते इति तं तादृशं वाक्यार्थं प्रतिपत्तारं प्रतिप्र
करणमिदं नारद्वयमेव। तथावचः कल्पति। कर्षणमिष्यताति सर्वमुपपद्यते ॥ ११ ॥ आशंसयां
मृतवत् ॥ वेत्येव। वर्तमानसमीपे इति नानुवर्तते। आशसनमाशंसाः। अनवाप्तस्य प्रियार्थस्य
माधुमिठा तश्चाश्चनविष्यत्कालो विषयः। न विष्यति। अत्र आशंसमांम्यमानायां नृत्तवत्प्रत्य

१०७

यो नवति। वक्ता दृष्टमानवत्। उपाधायश्चेदागमिष्यति। उपाधायश्चेदागमत्।
उपाधायश्चेदागतः। एषा आशंसा। एतेवाकरणमधीमहे। अधोश्चामहे। अध्यामीमहे। एतेवाकृ
णमधीमहे। सामान्यानि देशविशेषान्तिदेशान्तेन लङ्। तौ न नवतः। आशंसयांमिति किम्।
आगमिष्यति ॥ ॥ हि प्रवचनेन ॥ १२ ॥ हि प्रवचन उपपदे आशंसयांम्यमानायां नृत्तप्रत्ययो
नवति। नृत्तवत्प्रत्ययापवादः। उपाधायश्चेत् हि प्रमागमिष्यति। एते हि प्रमाकरणमधीमहे ॥
वचनग्रहणं पर्यायार्थं। शिघ्रं आशुत्यस्ति मध्येष्वाप्तमहे। तेन वक्तृम्येन दृग्ग्रहणं लुटोपि विषयं यथा
स्यात्। अः। हि प्रमधीमहे ॥ ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ १३ ॥ आशंसयेनोचते तदाशंसाव
चनं। तस्मिन्नुपपदे लिङ्प्रत्ययोनवति। नृत्तवत्प्रत्ययापवादः ॥ उपाधायश्चेदागमत्। आशंसोपुक्तो
धीयीय। अवकत्युक्ते धीयीय ॥ ॥ नानघननवत्क्रियाप्रबंधसामीप्योः ॥ १४ ॥ नृत्तानघननेन
विष्यदनघनत्वेन सद्रुदौ प्रत्ययो विहितो तयोः प्रतिषेधः। अनघननवत्प्रत्ययाविधिर्न नवति।

क्रियाप्रबंधे सामीप्ये गम्यमाने । क्रियाणां प्रबंधः । सात्यते नानुष्मनं । क्रियाप्रबंधः । काशानां सा
 माप्यं च ल्यजातीये नाव्यवधानं । यावज्जीवं नृशमन्नमहात् । यावज्जीवमन्नं नृशदास्यति । यावज्जी
 वं युक्तो ध्यापयत् । यावज्जीवं युक्तो ध्यापयति । सामीप्ये च । येषां पौर्णमास्यति क्रांता एत
 स्यामुपाध्यायो ग्निना धितः । सोमेन पृष्टः । गां वाहितः । येषममावास्या गा मा नि एत स्यामुपाध्यायो
 ग्ना ना धास्यते । सोमेन पृष्टतो सगां वा दास्यते । द्वौ प्रतिषेधौ यथा प्राप्ता न्यनुज्ञानाय ॥ ॥
 न विष्यति मर्यादावचने वरस्मिन् । न न घतनवदिति वर्तते । अक्रियाप्रबंधार्थं मसामीप्यार्थं
 वचनं । न विष्यतिकाले मर्यादावचने सति । अवरस्मिन् प्रविनागेन घतनवत्प्रत्ययविधिर्न वर्तते ।
 योयमधागत्य । आवाली दलिषु आतस्य यद्वरं कौशाद्याः ॥ तत्र द्विरोदनं नोक्तं महः ॥
 तत्र शक्नुवन्पारणामः । न विष्यतीति किम् । योयमधागतः । आवाली दलिषु आतस्य यद्वरं कौ
 शास्तत्र युक्ता अध्ये महि । सक्तं नपि वामः । तत्रोदनं नमुत्तमहि ॥ मर्यादावचन इति किम्

योयमधानिरवधिको गंतव्यस्तस्य यद्वरं कौशाद्यास्तत्र द्विरोदनं नोक्तं महः । तत्र सक्तं नपा
 तास्मति । इदं सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालमर्यादा तत्र विशीर्षं वक्ष्यति ॥ ॥ कात्तविना
 गोवा न होरात्राणां ॥ ३६ ॥ न विष्यति मर्यादावचने धरास्मिन्निति सर्वमनुवर्तते । कालमर्यादाविनागे
 सति अवरस्मिन् प्रविनागे न विष्यतिकाले अनघतनवत्प्रत्ययविधिर्न वर्तते । न वेद होरात्रसंब
 धापतिनागस्तैस्तैषां त्रिविनागे प्रतिषेधः । एवं णि वसिष्ठे वचनमहोरात्रप्रतिषेधार्थं मेधयोगविना
 गउत्तरार्थः । योयं संबं सर आगामिति स्य यद्वरमाय हाय एपास्तत्र युक्ता अध्ये महः । तत्रोद
 नं नोक्तं महः ॥ न विष्यतीत्येवा योयं संबं सरोती तस्य स्य यद्वरमाय हाय एपास्तत्र युक्ता अध्ये
 महः । तत्रोदनं नमुत्तमहि । मर्यादावचन इत्येव । योयं निरवधिकः कालः आगामितस्य यद्वरमा
 य हाय एपास्तत्र युक्ता अध्येनास्महे । तत्रोदनं नोक्तं महः । अवरस्मिन् न्येवा यरास्मिन् विनाषां
 वक्ष्यति । अनहोरात्राणामिति किम् ॥ त्रिविधमुदाहरणं । योयं मास आगामितस्य योवरः ।

पुंवदशरात्रः। योयं त्रिंशद्वात्रः। आगामीतस्य योवरोर्दमासः। योयं त्रिंशद्वात्रः। आगामीतस्य योवरोः।
पुंवदशरात्रः। तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तृपातास्मः। सर्वथा होरात्रमं स्यर्गं प्रतिषेधः।
३१ परस्मिन्नाभाषा॥ न विष्पतिमर्धादोक्तं न वचने विनागे वा न होरात्रोणा मिति सर्वमनुवर्तते।
कारुमर्थादा विनागे सति न विष्पतिकाले यस्मिन् विनागे विनाषा अनघतनवतप्रत्ययविधि
न नवति। न वेद होरात्रसंबंधा विनागः। अवरस्मिन् पूर्वोव प्रतिषेध उक्तः। संप्रति प्रपामिन्न
प्राप्त एव विकल्प उच्यते। योयं संवत्सरः आगामीतस्य यत्परमाग्रहा यत्पास्तत्र युक्ता अध्येता
महे। तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तृपातास्मः। अन होरात्रोणा मियेव ययं त्रिंशद्वात्र आ
गामीतत्रयः। परः पुंवदशरात्रे स्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्र सक्तृपातास्मः। न विष्पतिस्तेव।
योयं संवत्सरोतीतस्तस्य यत्परमाग्रहा यत्पास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। तत्रौदनमनुमहि। म
र्धादा वचन इत्येव॥ योयं निरवधिः। कालः। आगामीतस्य यत्परमाग्रहा यत्पास्तत्र युक्ता

अध्येतास्महे। तत्र सक्तृपातास्मः। कालविनाग इत्येव। योयमध्यागतं व्याघातलिङ्गं जातस्य
यत्परं कौशां व्यास्तत्र युक्ता अध्येतास्महे। ओदनं नोक्तास्मः। इति सर्वत्रानुवर्तनवतप्रत्यय
दाहर्तयः॥ ॥ लिङ्गमित्येव इति पातिपत्तौ॥ ३८॥ न विष्पतिः। तत्र युवर्तते। हेतुहेतुमतोर्वि
डित्येवमादि कलिङ्गमित्येव न विष्पतिकाले लुङ्प्रत्ययोनवति। क्रियाता पुत्रौ सत्यौ। कुतश्चिद्
गुण्यात् क्रियाया अनृनिनिर्गतिः। दक्षिणेन वेदायास्पत्। न शक्यं पर्या न विष्पत्। यदि कमलक
माकास्य न शक्यं पर्या न विष्पत्। न वारः अनो सत्तृपतान्। यदि मसमीय मागमिष्यत्। न विष्प
कालविषयमेतद्वचनं। न विष्पदे पर्या न वचनं हेतुमतः। तत्र हेतुवत्तत्र कमलकाकानं विगेन बुधा
तदतिशक्तिवत्प्रमाणान्तरा दवगम्य वक्ता वाक्यं प्रसुक्ते। यदि कमलकमाकास्य न शक्यं पर्या
न विष्पत्। हेतुहेतुमतोराकाना पर्या न वचनयोर्न विष्पत्कालयोरतिपत्तिरितो वाक्या ज्ञम्यते॥ अतएव।
लिङ्गमित्येव इति क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते। पूर्वोव न विष्पतिविहितः संप्रति श्रुतेविधायते।

नृतेव काले लिङ्गि मित्रे क्रियातिपत्तौ सत्पां लङ् प्रत्ययो नवति। उता न्योतितागर न्य लिङ्गि मित्रे विधा
नमेतत्॥ प्राकृतो विकल्पं वक्ष्यति। दृष्टो मपा नवति। पुत्रो न्याया वक्ष्यमाणः अपरश्च ब्राह्मणः
यदिसतेन दृष्टो न विष्पल दा दानो ह्यत्। ननु नुक्तवान्। अयेन पथा सगतः॥ ५०॥ वीतोप्योः॥
नृते लिङ्गि मा तै रङ् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्तते। वा। अ॥ उता प्योर्बोत्पाप्योः। आङ् मर्यादा
यां नात्रे विधौ उताप्योः समर्थयो लिङ्ग वक्ष्यति प्रागेन स्मात् सूत्रात् विधे र्दित इध्मनुक्ते मिष्या
मस्तु नृति लिङ्गि मित्रे क्रियातिपत्तौ बाले लङ् नवति न्येन दधा कृतं वेदितव्यं वक्ष्यति। विनाषा कथमि
लिङ्गः। कथं नाम तत्र नृषलं याजयिष्यत्। यथा प्राशं च कथं नाम दृषलं याजयेत्॥ ५१॥ गृहा
पां लङ् पिजावोः॥ ॥ गृहा निंदा कुसादृत् नर्थांतरं। गृहायां गम्यमानायां अपि जातु र्द्वैतयो
रुपपद्योर्धातोर्लङ् प्रत्ययो नवति॥ वनमाने लङ् कः। काले सामान्येन प्राप्तोताति विधायते। का
लविशेषविहिताश्च प्रत्ययानयं परस्मादस्मिन् विषये बाधते। अपितत्र नवान्। दृषलं याजयति।

जातु तत्र नवान् दृषलं याजयति। गृहमिहे। अस्याज्यमेतत्॥ लिङ्गि मित्रा नावादिह हि क्रियातिपत्तौ
लङ् प्रत्ययो नवति॥ ॥ विनाषा कथमिलिङ्गः॥ ५२॥ गृहायां मिति वर्तते। कथं शब्द उपपदे गृहा
यां गम्यमानायां धातोर्लङ् प्रत्ययो नवति। चकारादृत्। विनाषा ग्रहणं यथा स्वकाले विशेषवि
हितानां प्रत्ययानाम बाधनार्थं। कथं नाम तत्र नवान् दृषलं याजयेत्। कथं नाम तत्र नवान् दृषलं
याजयेत्। कथं नाम तत्र दृषलं याजयेत्। कथं नाम तत्र नवान् दृषलं याजयां चकार। अत्र लिङ्गि
मित्रमस्तीति नृतविवक्षायां क्रियातिपत्तौ बाले लङ् नवति। न विष्पल द्विवक्षायां नु सर्वत्र नित्येनैव लङ्
नवति न्या॥ ॥ किं वृत्ते लिङ् लृटौ॥ ५३॥ गृहायां मित्येव। विनाषा न स्तुयते। किं वृत्त उपपदे गृहा
यां गम्यमानायां धातोर्लङ् लृटौ प्रत्ययो नवति। सर्वत्र कारणमपवादौ। लिङ्ग्रहणं लृटोर्नि
वृत्त्यर्थं। को नाम दृषलः। यतश्च नवान् याजयेत्। यतश्च नवान् याजयिष्यति। कतरो नाम पञ्चपं
तत्र नवान् याजयिष्यति। कतरो नाम संतत्र नवान् दृषलं याजयेत्। नृते क्रियातिपत्तौ बाले लङ्

संभावनं पक्षमवितथं नवति । सिद्धप्रयोग इत्यत्र मोविशेषणं । सिद्धिश्चेदत्र मोप्रयोगः क्वासोसि
 हि ॥ यत्र गम्यते वार्थो न उप्रयुज्यते । तदा दृशो संभावनो याधिकर्यं वर्तमानाद्वातो लिङ् प्रत्ययो नवति
 सर्वत्र कारणागमपवादः । अपि पर्वतं शिरसान्निधाता । अपि द्रोणपाकं जुंजीत । अनामिति किम् ।
 विदेशास्त्वापीदेव दत्तः । प्रायेणागमिष्यति याम् । सिद्धप्रयोग इति किम् । अलं देवदत्तो हस्तिनः ।
 हानिष्यति क्रियाति नौ नृते न विष्यति वरुडः प्रत्ययो नवति ॥ ५४ ॥ विनायाधातो संभावनवचनं
 नैयदि ॥ ॥ अलमिति वेसिद्धाप्रयोग सर्वमनुवर्तते । नावनमुच्यते पेन स संभावनवचनः ।
 संभावनवचने धातुपपदे पृष्ठवर्हवर्जिते विनायातिङ् प्रत्ययो नवति । सर्वे लोचवनि
 त्पे प्राप्ते विकल्पार्थवचनं । संभावयामि जुंजीत नवान् । संभावयामि नो स्यते नवान् । अयं
 कल्पयामि अहं जुंजीत नवान् । नो स्यते नवान् । अपदीता किं । संभावयामि यं जुंजी
 त नवान् । तत् ॥ ५५ ॥ हेतुहेतुमातोर्लुङ् । हेतुः कारणं हेतुमत्फलं हेतुः श्रुतेन धर्मेन

वार्थं वर्तमानाद्वातोर्लिङ् प्रत्ययो नवति दक्षिणेन वेदाया न्नराकृतं पर्याजवेत् । यदि कमलकमाकये
 येत । नराकृतं पर्याजवेत् । दक्षिणेन यानं हेतुः । अपर्याजवनं हेतुमत् । विनायायापमिष्यते । नविष्य
 तिकालेव । तेन वरुडः स्रवति । दक्षिणेन वेदास्यति नराकृतं पर्याजविष्यति । तत्र विनायाग्रहाणां तावदन्न
 त्रमेवावर्तते । सिद्धिनिवर्तमानेषु लिङ् । अहं जुंजीत नवान् । अहं जुंजीत नवान् । अहं जुंजीत नवान् । अहं जुंजीत नवान् ।
 वर्षति तिधावता । क्रियातिप नौ वरुडः । इति धातुपपदे पृष्ठवर्हवर्जिते विनायातिङ् प्रत्ययो नवति ।
 टोप्रत्ययो नवति । सर्वत्र कारणागमपवादः । इति धातुपपदे पृष्ठवर्हवर्जिते विनायातिङ् प्रत्ययो नवति ।
 जुंजीत नवान् । जुंजीत नवान् । वराकांतो । जुंजीत नवान् । जुंजीत नवान् । कामपे प्राप्ये
 मातुत् । इति नृकरोति । समानकर्तृकं जुंजीत नवान् ॥ इति धातुपपदे पृष्ठवर्हवर्जिते विनायातिङ् प्रत्ययो नवति ।
 प्रत्ययो नवति । जुंजीत नवान् । प्रत्ययो नवति । जुंजीत नवान् । प्रत्ययो नवति । जुंजीत नवान् । प्रत्ययो नवति ।
 नकर्तृकं धिनि किम् । देवदत्तं जुंजीत नवान् । इति कस्मान्न नवति । इति नृकरोति । अनामिति

नात्। लिङ्। इकार्येषु समानकर्तृषु धातुः प्रत्ययोनवति। जुञ्जायेतावति। अध्यायेतावति। क्रियातिपत्तौ लङ् नवति। योगविनाग उत्तरार्थः। इकार्ये चो विनायावर्तमाने। इकार्ये चो विनोषाकोले लिङ् प्रत्ययोनवति। लिटि प्राप्ते वचनं इवति। इत्तेतृष्टि। उपपात्। कामयते। कामयेत्। विधिनामंत्रणापत्रेणाधिष्ठे संप्रश्नप्रार्थनेऽलिङ्। विधिप्रेषणं। निमंत्रणं। योगकरणं। अधिष्ठे सत्कारश्चिका व्यापारण। संप्रश्नः संप्रधारण। प्रार्थनं ध्यानाच्चा। विधादिष्वर्थेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययोनवति। सर्वकारणामपवादः। विधादयश्चैते प्रत्ययार्थविशेषणं। विधादिविशिष्टेषु कर्त्तृदिषु धातार्लिङ् प्रत्ययोनवति धौतावत्। कटं नवान् कुयति। ग्रामं नवान् गच्छेत्। निमंत्रणे। इह जुञ्जीत नवान्। इहो सीत नवान्। आमंत्रणे। इह नवान् नास्तीति। इह जुञ्जीत नवान् अधिष्ठे। अधोशिष्यामो नवन्। माणवकं नवान् ध्यापयेत्। माणवकं नवान् उपनयेत्। संप्रश्ने। किन्तु खलु। नोवाकरणमधीयत। वंदो धीय। प्रार्थने नवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीय। वंदो धीय।

लोड्। लोड् प्रत्ययोनवति विधादिष्वर्थेषु। योगविनाग उत्तरार्थः। विधौतावत्। कटं नवान् करोड्। ग्रामं नवान् गच्छेत्। निमंत्रणे। अमुत्र नवान् नास्तीति। अमुत्र नवान् जुञ्जीत। आमंत्रणे। इह नवान् नास्तीति। इह नवान् जुञ्जीत। अधिष्ठे। अधोशिष्यामो नवन्। माणवकं नवान् ध्यापयेत्। माणवकं नवान् उपनयेत्। तां संप्रश्ने। किन्तु खलु नोवाकरणमधीय। वंदो धीय। प्रार्थने। नवति मे प्रार्थना व्याकरणमधीय। वंदो धीय। प्रेषाति सर्गज्ज प्राप्ते कालेषु कृत्याश्च। प्रेषणं प्रेषः। कामवारा न्यनुज्ञानमति। सर्गज्ज। निमित्तं न तस्या कालवसरप्राप्तिः। प्राप्तकालता। एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु कृत्या नवन्ति। वकारलोड्। नवता खलु कटं। कर्त्तव्यः करणीयः। कार्यः कृत्यः। लोड्। खलुपि नवान् कटं करोड्। नवानिह प्रेषितं। नवानति सृष्टः। नवतः प्रप्राप्तकालः। कटकरणं। किमर्थं कृत्यादिषु प्रेषाविधायन्ते। येन सामान्येन नावकर्मणोर्विहिता एव ते प्रेषादिष्वन्यत्र न विष्पन्ति। विरोधविहितेनानेन लोटावाध्यते। नासरूपविधिना न विष्पन्ति। एवन्तेत्येतत्प्रापयति। अधिकारात्प्राप्तवासरूपविधिर्ना

कथं नवतीति। विधिप्रेषयोः कोविधः। केविदाङ्। अज्ञातज्ञापनविधिः प्रेषणं प्रेषदति। लिङ्प्रत्यये धर्मो
 हतिक्ते। प्रेषादयो नुवर्तन्ते। प्रेषादिषु गम्पमानेषु ऊर्ध्वमोर्ध्वनिर्केर्यवर्तमाना हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति।
 वकाराद्यथा प्राप्तं व। ऊर्ध्वमोर्ध्वनिर्केर्यवर्तमाना हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति। कर्त्तव्यः करणीयः। कार्यः कर्त्तव्यः।
 नवान्खलुकटं उपति। नवान्खलुकटं। करोडु। नवान्खलुपिपितः। अतिष्ठः। प्राप्तकालः। स्मृतोद्। १४॥
 प्रेषादिषु उर्ध्वमोर्ध्वनिर्केर्यवर्तन्ते। स्मृशब्द उपपदे प्रेषादिषु गम्पमानेषु उर्ध्वमोर्ध्वनिर्केर्यवर्तमाना
 हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति। लिङ्प्रत्यया नामपवादः। उर्ध्वमोर्ध्वनिर्केर्यवर्तमाना हातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति।
 न कटं करोडुस्मा। ग्रामं गठुस्मा। मणवकमध्यापयतुस्मा। अधीष्टेव। अधीष्टं व्याख्यानं स्म
 रतिवर्तते। स्मृशब्द उपपदे अधीष्टे गम्पमाने लाट्प्रत्ययो नवति लिङ्प्रत्यया नामपवादः। अद्स्मराजमा
 णवकमध्यापय। अद्स्मराजन्निहोत्रं जुहुधि। कालसमयवेना स्मृतमुन्। कालादिप्रत्यय
 देषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो नवति। कालो नोक्तुं। वेना नोक्तुं। समयो नोक्तुं। इह कस्मान्न नवति।

कालः पवति नानि प्रेषादिग्रहणं मिहानि संबन्धते। इह कस्मान्न नवति। कालो नोक्तुं नस्य। वासरु
 पोण्यदपि न विष्पति। उक्तमिदं स्मृधिकारात्। परेण वासरूपविधिरनित्यः। लिङ्प्रत्यया नामपवादः। कालादयो
 नुवर्तन्ते। पञ्चदश उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ्प्रत्ययो नवति। उमुनोपवादः। कालो यदुजात
 नवान्। वेलाप हुंतीत नवान्। अर्हत्कृत्य नृवन्। अर्हतीत्यर्हः। तद्योग्यः। अर्हः कर्त्तरि गम्पमान्
 धातोर्हत्कृत्य नृवन्। प्रत्ययाः नवति। वकारास्त्रिङ्। नवतो खलुकत्या। वोढव्या। वहनीया। वाद्या। वो
 ढा। नवान्खलुकत्यां वहेत्। नवानेन दर्हति। अथ कस्मादहं कृत्य नृवो विधायते। यावता सामान्येन
 विहितत्वादहं पि न विष्पति। योयमिह लिङ्प्रत्यया धायते। तेन वाधो मा न्नरिति। वासरूपविधिश्चानित्यः। औ
 वन्धकाधमण्येपोणिनिः। अवश्यं नो वः। आवश्यकं। उपाधिरयनोपपदः। आवश्यकविशिष्टे॥
 अधमण्येविशिष्टेव कर्त्तरि धातोर्निर्णयप्रत्ययो नवति। अवश्यं कारी। अवश्यं हारी। मुश्चरयं
 सकादित्वात्समासः। अधमण्येखलुपि। शतं हापी। सहस्रं हापी। निष्कं हापी। कृत्याम्बु। आव

रूपकाधमर्पयोरित्येव। कृत्यसंज्ञकाश्च कृत्या नवन्ति। आवश्यकाधमर्पयोः स्यादित्यतयोः नवतास्व
 चवश्यकं कृत्यः। कर्तव्यः करणीयः। कृत्यः कार्यः। आधमर्पेन नवतास्वतु निश्चोक्ततयः। शतंदातव्यं
 सहस्रंदातव्यं। किमर्थमिदमुच्यते। यावता सामान्येन विहितेऽस्मिन्नपि विषये न विष्यति विशेष
 षविहिते नानि निनावध्येरन्। कर्तृरिति निः। नावकर्मणोः कृत्याः। तत्र कुतो वाधाप्रसंगः केविदा
 कृत्यः। नयगेयादयः। कर्तृवचनाः। कृत्यास्तद्गोदाहरणमिति॥ शकिलिङ्। शकानि प्रकृत्यविशेष
 षणमेतत्। शक्तोत्यर्थोयाधिकेधात्वर्थेवर्तमानाद्वातोर्लिङ्प्रत्ययोनवन्ति। नकारात्कृत्याश्च।
 नवतास्वतु नरो नर्तयः। वोढयः। बाध्यः वहनीयः। नवावखलुकृत्यां वहते। नवानिहशक्तः। सा
 मान्येन विहितानां कृत्यानां पुनर्वचनं लिङ्वाधाभाभाद्न हि। आशिस्वि लिङ् लोटौ। आशंसन्
 माशाः। अश्रापस्यार्थस्य प्राक्प्रतिष्ठा। अकृत्यविशेषणं चेत्तत्। आशविशिष्टेयं वर्तमानाद्वा
 तोर्लिङ् लोटौ प्रत्ययोनवन्तः। विरञ्जीयात् विरञ्जिष्यु नवान्। आशधि। तिकिम्। विरञ्जीवतीदव

दत्तः। क्तिञ्च कौवसंज्ञायां॥ आशिषीत्येव। आशविषयेधातोः क्तविप्रत्ययो नवन्ति। क्तश्च। स
 मुदायेन केसंज्ञागम्यते। तनुतात्तन्ति। नवतात्तन्ति। सनुतात्तन्ति। क्तः खच्चपि। देवा एनदेया
 सुः। देवदत्तः यददत्तः। सामान्येन विहितः क्तः। पुनरुच्यते। क्तोवाधाभाभाद्न हि विकारो विशेष
 णार्थः। नक्तिविदीर्घश्चेति। माउत्तुङ्। माष्पपदेधातोर्लिङ्प्रत्ययोनवन्ति। सर्वलकाराणामप
 वादः। माकार्यात्। माहावर्षिः। कथं मानेन वचुतस्य पापं मानविष्यति। असाधुरेवायं केविदाकृत्यः।
 अदिदपरोयोमात्रादो विधत्ते तस्यायं प्रयोग इति॥ स्मोत्तरेत्तुङ्। ११५॥ स्मराश्च सहिते माञ्जु
 पपदेधातोर्लिङ्प्रत्ययोनवन्ति। नकारात्तुङ्। मास्मकरोत्। मास्मकावर्षित॥ ११६॥ श्रीः॥ ॥
 ॥ इति श्री उपाध्याय श्री वामन कृता यांकाशिकायां दत्तौ चतुर्थस्योपाध्यायस्य दत्तौ
 ॥ पादः॥ ॥ शिवमस्तु॥ ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः॥ ॥ लोखकपाठकयोः॥ ॥ २७
 ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥ ॥ उ॥ ॥ श्रीः॥

